

Kirjakielemme sanarakenteiden tiivistymisen historiaa.

(Lisää kirjasuomen sanaston historiaan 10.)

I

Viime vuosisadan alkupuoliskoon saattuneesta kirjasuomen taitevaiheesta käytetty »murteiden taistelun ajan» nimi on pyrkinyt liian yksipuolisesti värittämään koko sen valtaisan kehityksen, jota 1800-luvun alku- ja suurelta osalta vielä jälkipuoliskokin merkitsevät kielemme kypsymiselle mitat täyttäväksi sivistyskieleksi. Vanhan kirjakielen länsisuomalaisuuden ja siihen syvään syöpyneen ruotsinvoittoisuuden väistyminen erinäisten itä- ja pohjoissuomalaisuuksien tieltä on hallinnut näköalaa, jossa tämän lisäksi on pantu merkille pääasiallisesti vain lukemat-

tomien uusien, lisääntyneitä sivistystarpeita tyydyttämään tarkoitettujen sanojen sepittäly ja vakiinnuttaminen, s.o. kielen rikastuminen. Vähemmän, monessa tapauksessa tuskin lainkaan on puheenaolevaa aikakautta luonnehdittaessa muistettu sitä kielenkäytön keventymistä, norjentumista, jonka on aiheuttanut siinä yleisesti havaittava lauseellisten ja sanastolisten ilmaisukeinojen — varsinkin juuri jälkimmäisten — tiivistyminen, lyhentymisen: sanaliitoista muovautuu yhdyssanoja, suuri määrä yhdysanoja vaihtuu yhdistämättömiin, jäykät johdannaiset lyhyempiin, notkeampiin. Raskaat puupyöräiset telikät korvautuvat teräsjoustimisilla varparattailla. Tämänkin ilmiön juuret ulottuvat »murteiden taistelun» maaperään, mutta varsinaisen kasvuvoimansa se lienee sittenkin imenyt suomalaisen hengenlaadun asteittaisesta varttumisesta tasavertaisena osallistumaan länsimaiseen luovaan työhön.

Osoittaakseni, mitä edellä sanotulla tarkoitan, koetan seuraavassa luoda lyhyen katsauksen 1800-luvun kirjasuomen sanaston muokkauksessa havaittaviin tiivistymisilmiöihin, miten alustavaksi ja luettelomaiseksi esitykseni vielä jääneekin. Rohkenen kuvitella, että aineistoni sellaisenaankin¹ voi kiinnostaa kielenviljelymme Nestoria E. A. Tunkeloa ja hänelle omistetun Virittäjän juhlanumeron lukijoita.

Johdannoksi esitettäköön aivan ylimalkainen viittaus sellaisiin monilukuisiin tapauksiin, joissa käsitteen kielellisen ilmauksen tiivistyessä on joko kokonaan tai pääasiallisesti luovuttu väljemmän ilmauksen aineksesta. En aio ulottaa katsaustani koskemaan tällaisia. Seuraavat esimerkit osoittakoot, mitä niillä tarkoitan.

Hallussaan olevaan Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseen pappismies Juhana Canstrén teki mm. seuraavat lisäykset: *Cone painon elli lauhkeuden osotuxexi* ja *Cone lämbymän osotuxexi*. Edellistä vastasi jo 1820—21 Turun Viikko-Sanomissa *ilmapuntari*, jälkimmäisen Samuel Roos korvasi 1845 *lämpömittarilla*. Edellisessä ei hylätystä sanonnasta pelastunut mitään, jälkimmäisessä vain vähäinen ainesosa. Tiivistyminen on silti ilmeinen.

Virittäjässä 1943: 297 olen maininnut *elintarvike* sanan edeltäjänä mm. nelisanaisen ilmauksen *hengen ylöspidännöksi tarpeellinen kappale*

¹ Valitettavasti en tätä kirjoittaessani pääse kaikkiin merkintöihini käsiksi, sillä osa tähän yhteyteen kuuluvista poiminnoistani on edelleen evakuoitipaikassaan maaseudulla. Tällaiset minun on pakko joko kokonaan sivuuttaa — muutenkin on tarkoituksenani vain tyypillisen näytevalikoiman esittely eikä suinkaan koko aineistoni esiin vyöryttäminen — tai vain viitaten mainita. Samasta syystä olen joutunut suhteellisen paljon turvautumaan viime vuosisadan tärkeimpiin sanakirjoihimme.

(1820). Yhteistä kummallekin on vain *tarpeellinen* ja *tarvike* sanojen samakantaisuus. Lopullinen tulos näyttää saavutetun vasta 1920-luvulla, mutta tiivistymisprosessi oli käynnissä jo silloin, kun Lönnot 1830-luvulla sepitti *elatusstarve* ja 1860-luvulla *elintarve* sanat, joista jälkimmäinen lyhyytensä puolesta jopa voittaa selvyysyistä ohitse päästetyn *elintarvikkeen*.

Jo 1775 tapaamme *kulkutauti* sanan eräästä Salomon Kreanderin suomentamasta painotuotteesta (Pippingin n:o 1368), ja sen käytäntö yleistyy varsin pian. Sitä oli edeltänyt mm. *liikkuvainen tauti*, ja *liikkuva tauti* esiintyy sanakirjoissa myöhemmiinkin. *Kiertotähti* taas, jonka Varelius esitti käytäntöön 1845, syrjäytti *liikkuvaisen* ja *liikkuvan tähden*.

Verbi *sähköittää* ilmestyy kirjasuomeen 1890-luvulla. »Telegrafeeraamisen» käsite oli sitä ennen yritetty puhdaskielisesti toimittaa mm. sanonnoilla *ilmoittaa etäkirjoittimella*, *ilmoittaa sananlennättimellä* tai *lähettää lennätinsanoma* jne.

Tiivistyminen on ollut seurauksena silloinkin, kun sana *elintapa* 1860-luvulla ilmestyi tehtävään, jota sitä ennen olivat suorittaneet mm. *elämäkerta* (1500-luvulta lähtien), *elämän muoto* ja *elämänlaatu*, kun *keksiä* 1800-luvun alkupuoliskolla vähitellen työnsi tieltään käännöslainat *ylösajatella*, *ylösmiittää*, *ylöslöytää*, kun *esittää* myöhemmin pääsi korvaamaan sitkeästi puolensa pitäneet *edestuada*, *eteenasettaa* y.m. vastaavanlaiset, kun *ojoennusnuoran* tilalle vuosisadan puolimaissa keksittiin *ohje* (Lönnot 1845), kun Kilpisen uudissepitelmät *yline* ja *ymmärre* 1860-luvulla väistyivät *aatteen* ja *käsitteen* tieltä tai kun *imettäväiset* muuttuivat *nisäkkäiksi* ja *kauppapuoti* sai rinnalleen *myymälän* joskus vuosisadan vaihteessa. Tämäntapaista aineistoa voisi poimia kirjallisuudesta paljon, mutta sen ei silti tarvitsisi vakuuttaa ketään siitä, että kehitys on voittopuolisesti tapahtunut lyhentymisen merkeissä — saattaisihan joku toinen ottaa esitelläksensä sananvaihdoksia, joissa uusi tulokas on ollut kilpailijaansa pitempi, mutta muuten tarkoitukseen sopivampi, kuten on ollut asialaita joskus vierasperäisen sanan vaihtuessa puhdaskieliseen.

Tarkoitukseni onkin rajoittaa esitykseni varsinaisiin supistumistapauksiin, sellaisiin, joissa voittajaksi selviytyneen sanan keskeisen aineksen (keskeiset ainekset) tapaa kilpailevistakin ilmauksista. Tämöisiin voi lukea esim. *ukoksenjohdatin* sanan esihistorian. Pohjimmaisista muodostelmista ovat olleet mm. *ukontulenjohdaja* (1820)¹, *ukontulenjohdattaja* (1834)

¹ Vuosiluvun maininta esitettyjen sanojen yhteydessä ei merkitse muuta, kuin että tätä kirjoittaessani käytettävissäni olleessa aineistossa on ollut poiminto tai poimintoja mainitulta vuodelta. Useimmissa tapauksissa on ollut tarkoituksenmukaista mainita vanhimman tai ainoan poiminnon vuosi, eräissä taas muutamia

ja *ukkosentulenuohattaja* (1848), parhaiten puolensa pitänyt edeltäjä taas *ukkosenjohdattaja* (1838, —53, 1911), jonka rinnalle johto-opillisesti parempi, mutta vain osittain lyhyempi *-johdatin* ilmestyi 1860-luvulla. Samanaikainen *ukkosenjohdin* (Ahlman 1865) jäi jostakin syystä huomiotta, ks. seuraavan osaston n:o 102. Muitakin tiivistymismahdollisuuksia vilahdellee ohitsemme: *ukonjohto* (1836, —80), *ukonjohde* (1851, —80), *ukkosjohdattaja* (1865, miksei **ukkosjohdin?*) ja savo-karjalaisten viljelemä *ukonsyöttö* (1845—), jonka toisinto *ukonsyötti* (1865, —99, 1938) on saanut sijansa Isossa Tietosanakirjassakin. Muina yhtä tyyppillisinä esimerkkeinä voisi mainita *tulivuori* (Roos y.m. 1845) sanan edeltäjäneen: *tulta lennättävä vuori*, *tulta suitsuava vuori* y.m., *valtioneuvoston* (Ahlman 1865) aikaisempien *valtakunnan neuvokunnan* ja *valtaneuvoskunnan* sekä *valtioneuvoksen* (Tikkanen 1847) *valtakunnan neuvonantajan* ja *valtakunnan neuvoksen* syrjäyttäjänä, edelleen *Yhdysvallat* (1873), jota olivat edeltäneet mm. *Yhdistyneet valtakunnat*, *Yhdysvaltakunnat*, *Yhdisvaltakunta* ja *Yhteysvalta*.

Puheenaoleva ilmiö ei sellaisenaan kuulu historiaan eikä tule milloinkaan kuulumaankaan, vain se sen vaihe, jota esimerkkiluetteloni pyrkii valaisemaan, on historiaa. Periaatteeltaan samanlaista hioutumista voimme osoittaa nykysuomestakin. Olen havainnut Virittäjän toimituksen muutamasti korjanneen käsikirjoitukseni *eroavaisuuden eroavuudeksi* (vrt. *itsekkäisyys* > *itsekkyyys* aineistossani n:o 99, ks. CANNELIN Kielioipas⁴, s. 8). Eräät *-utu-*, *-yty-* sanat, kuten *loukkaantua*, *esiytyä* ovat miltei hävinneet *loukkaantua*, *esiintyä* tyyppin tieltä. Vielä äskettäin *emännöittiin*, *ihannoittiin*, *luennoittiin*, nykyään melkein poikkeuksetta *ihannoidaan*, *tarinoidaan*, *tupakoidaan*. Vierasperäiset *aktualiseerata*, *spesialiseerautua* yms. ovat vaihtuneet parin viime vuosikymmenen kuluessa ensin asuihin *aktualisoida*, *spesialisoida*, sitten asuihin *aktuaalistaa*, *spesiaalistaa* jne. Museoon siirtyviä ovat eilispäiväiset *ikuistuttaa*, *laillistuttaa*, *yleistyttää*, vrt. *ikuistaa* (jo Gottlundilla 1826), *laillistaa* (Lönnrotilla 1863), *yleistää* (Lönnrotilla 1880). Vielä 1899 ilmestynyt suuri ruotsalais-suomalainen sanakirja suomensi r. *åskådliggöra* ja *förenkla* nykyisiä yksisanaisia vastineita tuntematta mm. *tehdä havainnolliseksi*, *tehdä yksinkertaisemmaksi*. Cannelin käytti 1908 muotoja *havaannollisentaa* ja *yksinkertaisentaa* t. *yksinkertaistuttaa*, Katara 1925 asuja *havaannollisentaa* ja *yksinkertaistuttaa*, vasta myöhemmin ovat *havaannollistaa* ja *yksinkertaistaa* selviytyneet näiden edelle. Valaisevana episodina, joka on syytä muistaa yleensäkin näitä sanahistorioita tutkittaessa, kerrottakoon, että jo 1910 Valfrid

keskeisimmän käyttöajan vuosilukuja, joskus myöhäisimpien todettujen esiintymien aika. Yhteydestä toivottavasti selviää, mikä näistä näkökohdista kulloinkin on ollut määräävä.

Vasenius esitti Virittäjässä s. 75 kömpelön *yksinkertaistuttaa* sanan korvaamista sujuvammalla *yksinkertaistaa*, mutta lehden toimittaja E. A. Tunkelo piti ehdotettua muotoa vähemmän selvänä kuin Cannelinin mainitsemaa *yksinkertaisentaa*, koska tämä paremmin ilmaisi merkityksen 'saattaa l. tehdä yksinkertaise m m a k s i'. Kokemus on osoittanut, että tiiviin näistä kolmesta on ollut voitollisin, merkityksen on ollut pakko mukautua.

II

A. Yhdyssubstantiivi on voittanut sanaliiton, jonka jäsenenä ovat olleet kongruoiva adjektiiviattribuutti ja tämän pääsana. Attribuutti-osa on tiivistynyt. (Eräissä tapauksissa riippuu tulkinnasta, onko yhdysosan edeltäjä käsitettävä sanaliitoksi vai yhdysnanaksi. Vrt. D.)

1. **kaunokirjallisuus** esiintyy Europaetuksen sanakirjassa 1853 ja yleistyy verraten nopeasti. Vrt. *Kaunis-kirjallisuus* 1837, *Kauniista Kirjallisuudesta* 1846, *Kauniisen Kirjallisuuteen* 1847 jne. (joskus vielä 70-luvulla). Tapaa kongruoimatontakin käyttöä: *Kaunis-kirjallisuuden tilaisuus* Kanava 1847 jne. Suunnilleen samanaikaisia kuin *kaunokirjallisuus* ovat *kaunokirjailija* ja *kaunokirjallinen*. Ks. myös n:o 39.

2. **elohopea**, J. Krohn, Suomi 1860 (ilm. 1862), sanakirjoissa Ahlmanista (1865) lähtien. Vrt. *elävä hopia* t. *hopea*, sanakirjoissa Jusleniuksesta lähtien viime vuosisadan loppuun saakka, käyttöesimerkkejä varsinkin vuosisadan alkupuoliskolta. Vrt. myöhäiseen analogiatapaukseen *elävät kuvat* > *elokuvat* (A. Kannisto 1927).

3. **väkijuoma(t)** näyttää muodostuneen vasta aivan 1800-luvun lopulla. Sitä edelsivät *väkevät juomat* ja *väkevät juotavat* (vrt. kansan kielen *väkevät* 'spirituosa', otettu Lönnrotin Lisävihkoon 1886). Väliportaan *väkiwiinajuomat* tapaa esim. Laki- ja virkakielen sanastosta 1883.

4. **tulivuori** < *tulta lennättävä vuori* jne., ks. s. 131.

5. **oppikoulu** mm. 1859, mutta merkityksessä 'lärdomsskola' vasta Lönnrotin sanak. n. 1875, sen jälkeen tavallinen. Vrt. *oppineita kouluja* 1848, *oppineiden koulujen* 1867 jne. Ahlmanilla 1865, —72 *opilliskoulu*, *opinkoulu*.

6. **sivistyskans** ja **sivistysmaa** puuttuvat Lönnrotilta ja Lisävihosta (1886), mutta esiintyvät Hahnssonin, Kallion y.m. sanak:ssa 1899. Vrt. *sivistynyt kansa*, *sivistynyt maa* silloin tällöin aikaisemmin. Toisaalta **sivistyskieli**, **sivistyslaitos** jo Lönnrotilla (Yrjö-Koskisella 1851 *sivistyksen kieli*), **sivistysaste**, **sivistystarve** Lisävihossa.

7. **yhdyssana** tunnetaan Ahlmanin sanak:sta (1865) lähtien (merkityksessä 'sidesana' jo Europaeuksella). Vrt. *yhdistetty sana* esim. 1859, —73, 1900, *yhdysperäinen sana* 1873. Väliastetta *yhdistyssana* käytti Europaeus 1847.

8. **kiintotähti**, Lönnrotin sanak. n. 1870. Jo Tulkissaan 1847 L. käytti muotoa *kiintötähti*. Vrt. *kiintonainen tähti* 1845, —68, *kiinteä tähti* 1846. Ahlmanilla välittävä *kiintonaistähti*.

9. **nykyaika**, ks n:o 46.

10. **kansallisuus**, -hyve, -kokous, -juhla, -teatteri ja eräät muut *kansallis*-yhdyntäiset esiintyvät ehkä ensi kerran Ahlmanin sanak:ssa. Niiden rinnalla on pidempiä ilmauksia kuten *kansallinen luonne* t. *luonto*, *kansallinen hyve*, *kansakunnan kokous*, *kansakunnan juhla*, *kansallinen teatteri*. Muita *kansallis*-yhdyntäisiä mainittakoon **kansallisvarallisuus** 1866, vrt. *kansallinen varallisuus* 1847, **kansallishenki** 1873, vrt. *kansallinen henki* 1848, **kansallismuseo** ~ *kansallinen museo*, Aspelin 1885, ja **kansalliskirjallisuus** vasta vuosisadan vaihteen aikoihin, vrt. *kansallinen kirjallisuus* 1847. Lisäksi huom. **kansallisorunilija** 1867, **kansallismielinen** 1886 jne. Ks. myös n:o 17.

11. **yleiskatsaus**, Lisäv. 1886. Vrt. *yltäyleinen katsaistus* 1853, *yleinen katsaus* 1865, —72, —74, —99, *yleinen katsanto* 1871, *yleinen katsahdus* 1873, 77. — **yleissilmäys** on jo Lönnrotilla 1880. Vrt. *yltäyleinen silmäys* 1853, *yleinen silmäys* 1865, —72, —73, —99.

12. **muinaisaika**, ks. n:o 45.

13. **aakkosjärjestys**, muodossa *aakkoisjärjestys* esim. 1899, 1903. Vrt. *aakkosellinen järjestys* 1886.

14. **aikakauskirja**, kenties R. Polénin sanoja (1856, —59); pääsi melko pian käytäntöön. Vrt. *aikakautinen kirja* 1849, —53, —71.

15. **merkkipäivä** periytyy Europaeuksen sanakirjasta seuraaviin. Vrt. *merkillinen päivä* 'märkelsedag' 1865, —99. — Huomattavasti nuorempia ovat **merkkitapaus** ja **merkkivuosi**, sanakirjoista vasta Cannelinin 1908 on ne rekisteröinyt. Vrt. *merkillinen tapaus* 1830, —99, *merkittävä tapaus* 1865, —99 ja *merkillinen vuosi* 1857 (*merkillinen* vakinaisesti = nyk. *merkittävä* 1600-luvulta 1800-luvun jälkipuoliskolle saakka).

16. **oppiarvo**, Ahlman 1865, Lönnrot n. 1875. Vrt. *opillinen arvonimitys* 1861, *opillinen arvo* 1862, —65 ja rinnakkaisvastineena Cannelinin uusimpiin painoksiin saakka.

B. Yhdyssubstantiivi on voittanut sanaliiton (joskus tulkittavissa yhdyssanaksi), jonka jäseninä ovat olleet genetiiviattribuutti ja tämän pääsana. Attribuuttiosa tiivistynyt.

17. kansallistunne ja -tunto mm. Kirj. Kuukauslehdessä 1867, yleistyy myöhemmin. Vrt. *kansallisuuden tunto* 1846. Myös *kansallisuustunto* 1856. — *kansallisviha*, Ahlmanin ja Lönnrotin sanakirjoissa, kummassakin myös *kansallisuuden viha*. — Myös *kansallishengen* rinnalla, ks. n:osta 10, *kansallisuuden henki* 1873.

18. talonpoikaissäätö, Yrjö-Koskisen pitäjänkertomuksessa 1851, myöhemmin Ahlmanilla, Meurmanilla jne. Vrt. *talonpojan sääty* 1787, 1821, 47, -48, -53 jne., sanakirjoissa vuosisadan loppuun saakka. Myös tavataan *talonpoikainen sääty* (1822), johon nykyinen varsinaisesti perustuu, *talonpojallinen sääty* (1848) sekä lyhyimmät *talonpojisto* (Lönnrot 1863) ja *talollissäätö* (1883). Selvään eron tekoon valtiosäädyn ja yhteiskuntaluokan kesken ei näytä pyrityn. AHLQVIST vastusti *talonpoikaissäätö* sanaa, hänestä »ijänikuinen kansan synnyttämä ja kansan käyttämä» *talonpojan-sääty* olisi saanut kelvata, ks. Kieletär I 2: 38.

19. ihmiskunta 1820, on vanhimpia tähän kuuluvia. Vrt. *ihmissukukunta* 1820 < *ihmisen sukukunta* 1651—, ks. Virittäjä 1943: 295—297.

20. elinkeino 1830, vrt. *elatuksen keino* 1759, ks. Virittäjä 1941: 311 (siinä myös erilaisia väliportaita).

21. lämpömittari 1845, vrt. *lämpimän mittaja* 1838, *lämpymän mittari* 1844. Muista samoja aineksia sisältäneistä ehdotuksista mainittakoon Lönnrotin *lämmemitta* 1851.

C. Yhdysadjektiivi on voittanut sanaliiton, jonka jäseninä ovat olleet adverbiaali ja tämän pääsana. Määräysosa tiivistynyt.

22. yleishyödyllinen tulee Lisävihkoon 1886. Vrt. *Yleisesti hyödylliseksi tiedoiksi* 1847. — *yleispätevä* on tullut aineistooni vasta Godenhjelmin sanak:n 2. laitoksesta (1906), enkä tunne sitä täsmällisesti vastaavaa sanaliittoista edeltäjää, mutta verrattakoon käännösvastineisiin *yleisesti kelvollinen* 1853, *yleisesti käypä* 1865 sekä ensinmainitusta tiivistyneeseen *yleiskelvollinen* 1899.

D. Yhdysnominini on voittanut toisen, jonka määräysosa on pitempi.

23. kevytmielinen pääsee näkyviin itämurteisen aineksen saapuessa kirjakieleen 1800-luvun alkupuolella (Lönrot 1835). Jo Gananderilla *kevytmielisyys*, mutta tätäkään en ole sattunut tapaamaan vanhasta kirjallisesta käytöstä. Vrt. *keviä-* t. *keveämielinen* ja *-mielisyys*, jotka ovat tavallisia 1840-luvulle saakka (Florinus: *köykäinen mieli* 1688). Vrt. n:o 110.

24. *yhdyselämä* esiintyy sanakirjoissa Lisävihosta alkaen. Vrt. *yhdessäelanto* 1759, —87, *yhdessäeläminen* 1853, —65, —99. Huom. myös *yhteiselämä*, joka vuosisadan vaihteen sanakirjoista lähtien esiintyy osittaisena synonyymina. Lönrotin *yhdyselo* lienee jäänyt käytännöstä.

25. *yhdysmerkki* ja *-viiva* ovat satalukumme alkuvuosilta. Vrt. *yhdistysmerkki*, jonka Juteini esitti 1816, periytyy Cannelinin uusimpiin painoksiin asti; *yhdistysviiva* mm. 1877, —79, —99, 1900.

26. *tunnussana*, sanakirjoissa 1853, —60, —65 jne. Vanhemmalta ajalta poiminnossani *tuntemussana*. Vrt. *tunnustähti* vanhimmassa kirjasuomessa.

27. *hallitusmuoto* näyttäisi palautuvan 1772:n HM:n alkuperäissuomenokseen (ks. Pippingin n:o 1294, vrt. 1293, 1296), mutta mainittavaa käytäntöä sillä on ollut vasta 1830-luvulta alkaen. Vrt. *hallituksenmuoto* mm. 1747, —76, —86.

28. *peruslaki* sanalla Lönrot halusi korvata vanhan *perustuslain* (1863), jota oli käytetty ainakin vuodesta 1756 saakka ja joka lainopillisena terminä on edelleenkin käytännössä. Silti on *peruslaki* jäänyt muuta merkitsevänä käytäntöön. Joukko muitakin *perus-*yhdyntäisiä palautuu *perustus-*alkuisiin, esim. *perusluku* 1865, vrt. *perustusluku* 1853, *perussävel* 1899, vrt. *perustussävel* 1865, —72; *perusajatus* 1899, vrt. *perustusajatus* 1865, —72; *peruskivi* 1899, vrt. *perustuskivi* 1853, 1938; *perusoppi* 1899, vrt. *perustusoppi* 1853, —65, —75 jne.

29. *huutomerkki* 1847, sen rinnalla usein myöhemmin *huudahdusmerkki* (1853, —65).

30. *oppikirja*, Turun Viikko-Sanomien 1824, yleistyy nopeasti. Vrt. *opetuskirja* tavallinen vielä 1830-, 40- ja 50-luvuilla.

31. *oppilaitos* 1849, —61, —62, —65 jne. Vrt. *opetuslaitos* 1847, —53, —55, —59 ja joskus myöhemminkin.

32. *asuinpaikka* 'locus habitationis, boställe' Jusleniuksen ja Gananderin sanak:ssa. Sanalla on myös merkitys 'asunto' Gananderin mukaan ja usein myöhemmässä käytössä (vielä uusimmassa Cannelinissa sekä 'boningsort' että 'bostad'). Vrt. *asuntopaikka* 1776, 1820, —26, —36, —47, —57, joskus *asunmapaikka*, *asentopaikka*. Tuntuu kuin *asuma-* ja *asuntopaikka*

olisivat pitkin 1800-lukua väistyvänä puolena. — **asuinsija** on myös vanha sana (mm. 1642, 1759), silläkin oheismerkityksenä 'asunto' mm. Gananderin ja Heleniuksen sanakirjoissa. Vrt. *asumasija* n. 1580, 1648, 1745, —86, *asuntosija* 1791, 1826. Sikäli kuin *asuinpaikka* ja *-sija* ovat merkinneet 'asuntoa', niiden on katsottava pääasiallisesti syrjäytyneen *asunto* sanan tieltä (n:o 56). — **asuinhuone** (mm. 1853, —65; *huone* vanhimmiten 'rakennus' ja *asuinhuone* vastaavasti 'asuinrakennus') sanan rinnalla käytetyt *asuntohuone* ja *asumahuone* vaikuttavat pitkin matkaa häviävältä puolelta.

33. **elintapa**, ks. s. 130. Vrt. *elämäntapa* 1865, —66, —99 ja *elantotapa* 1865, —99.

34. **elintarve** 1863 ja **-tarvike**. Vrt. *elatustarve* 1839, 1938, *elantotarve* 1903, ks. s. 129 ja Virittäjä 1943: 299.

35. **synnyinmaa** ilmestyy Ahlmanin sanakirjaan 1865. Vrt. *syntymämaa*, kirjallisessa käytännössä ainakin jo 1642 ja edelleen. Tiivistyneestä muodosta on kirjakielen prosodia hyötynyt. Samaa on sanottava muista, joissa *synnyin-* ja *syntymä-*vuorottelevat (*synnyinpaikka* 1865, *synnyinpäivä* 1886, *synnyinseutu* 1886 jne.).

E. Yhdysnomini on voittanut toisen, jonka perusosa (joskus lisäksi myös määräysosa) on pitempi.

36. **ukkosenjohdatin** 1865, vrt. *ukkosenjohdattaja*, ks. s. 130.

37. **elämäkerta** 'biografia' jo Gananderista ja Canstrénin lististä lähtien. Kun sana kuitenkin vanhastaan ja joskus vielä 1800-luvun jälkipuoliskollakin merkitsi myös 'elämä, elintapa' ja 'elämä, elinkausi', yritettiin tässä puheenaolevaan tarkoitukseen käyttää mm. sanoja *elämäkertomus* (1856, —57, —58) ja *elämäkertomus* (1853, —57, —65, —99), mutta vanha lyhyt on voittanut.

38. **mielikuvitus** näyttää täksi muotoutuneen vasta n. 1875. Vrt. *mielikuvittelu* 1847, *mielenkuvittelu* 1853, *mielenkuvittelu* 1853 ja *mielenkuvitus* 1873 — muita mainitsematta.

39. **kaunopuheisuus**, todettu vuodesta 1865. Vrt. *kaunopuheliaisuus* 1853, —57, —65, jopa vielä 1899 (huom. että *puheli* oli aikaisemmin tavallinen merkityksessä 'kaunopuheinen', sitten myös *kaunopuheli*; **kaunopuheinen** on todettavissa ainakin jo 1839).

40. **valtioneuvosto** < *valtaneuvoskunta*, ks. s. 131, vrt. n:o 63.

41. **Yhdysvallat** < *Yhdysvallatkunnat*, ks. s. 131.

F. Yhdistämätön substantiivi on voittanut sanaliiton, jonka jäseninä ovat olleet kongruoiva adjektiiviattribuutti ja tämän pääsana. Ensinmainittu nojautuu sanaliiton attribuuttijäseneseen.

42. **nuoriso** tuli kansanrunoista Kalevalaan 1835, yleinen jo 1840-luvulla. Vrt. *nuori kansa*, n. 1580, —83, 1844. Yleisesti käytettiin 1600-luvulta alkaen merkityslainaa *nuoruus*, kunnes *nuoriso* tämänkin syrjäytti.

43. **kirjallisuus** 1831, yleistyi heti. Vrt. *kirjalliset konstit* 1614—, *kirjalliset keinot*, väliporras *kirjakeinot* 1826, —30, ks. Suomi 101: 194—197.

44. **tulevaisuus**, Lönnrot ja Hannikainen 1840-luvulla, yleistyi pian. Vrt. *tulevainen aika* 1787, *tuleva aika* 1838. Huom. Gottlundin *vastatulevaisuus*.

45. **muinaisuus** 'fortid', Europaeus 1853; vähän aikaisemmin sanan tapaa merkityksessä 'muinaisjäännös'. Vrt. *muinainen aika* 1787, 1857. Välittävä **muinaisaika**, Lönnrotin alullepanema 1836, on edelleen käytännössä.

46. **nykyisyys** 1859, —60. Vrt. *nykyinen aika* jo 1583. Välittävä **nyky-aika**, luult. Lönnrotin käytäntöön ottama (1847), on jatkuvasti yleisin näistä.

47. **säveltäjä**, todettavissa Eurénin sanak:sta 1860. Vrt. *sävelten tekijä*, Lönnrot 1851. Väliportaita mm. *sävelmiehke* 1865, —71, —86 jne. ja *sävelseppä* 1865.

G. Yhdistämätön substantiivi on voittanut yhdistetyn, jonka määräysosaan se nojautuu.

48. **kansalainen**, Gottlund 1828, ks. Virittäjä 1942: 145, yleistyi pian. Vrt. *kan(s)sa-asuvainen* 1772, *kan(s)sa-asuja* 1776, 1838, *kansakuntainen* 1838, *kansajäsen* 1863.

49. **jälkeläinen**, -set lience Lönnrotin käytäntöönottama (1836, —39, —51). Europaeus ei sitä mainitse (hänellä *jälkiläiset*), ei vielä Eurénkaan, mutta Ahlman kyllä 1865. Vrt. *jälkeentulevaiset* yl. vanhassa kirjak.; vielä Kalevalan esipuheessa 1835 ja myöhemminkin; *jälkeentuleva* mm. Kivellä. Renvallin suosittelema *jälkeiset* pääsi sanakirjoihin, mutta ei jäänyt elämään puheenaolevassa merkityksessä.

50. **käsityöläinen** (alk. jäsentynyt *käsityöläinen*) 1847. Vrt. *käsityöntekijä*, jota jonkin aikaa käytettiin. Ks. Virittäjä 1941: 313.

51. **osakas** (nykyisessä merkityksessään; vrt. vanhan runon *osakas* 'osallinen, hyväosainen, onnellinen') tuli kirjasuomeen Oulun Viikko-

Sanomissa 1830 ja oli tavallinen 1840-luvun puolimaissa. Vrt. *osamies*, *osaveli* yl. aikaisemmin.

52. *huvila*, Europaeuksen sanak. 1853. Vrt. *huvituslinna*, Lizelius, Helenium, *huvitusasunto*, Lizelius, *huvipaikka*, Lönnrot 1851.

53. *ravintola*, Lönnrot ja Varelius 1847, yleistyi verraten pian. Vrt. *ravintomaja* 1847, —51, *ravintohuone* 1853, *ravintopaikka* 1860.

54. *sairaala*, Kilpisen sepite, pääsee Lisäviikkoon 1886. Vrt. *sairashuone* 1830, yleinen vuosisadan jälkipuoliskolla, *sairaushuone* 1836, *sairastenhoone* 1847, *sairastalo* 1899, 1903.

55. *vankila*, otettu Laki- ja virkak. sanastoon 1883. Vrt. *vankihuone* Agricolasta *vankilan* ilmestymiseen saakka, *vankikartano* 1787, *vankimaja* ja *vankipide* 1854. Muita tiivistämiskokeita *vangitto* 1847, *vangisto* 1847, —65, —72.

56. *asunto* < *asuinpaikka*, ks. n:o 32.

57. *väline* 1847, ks. Virittäjä 1942: 147. Vrt. *välikappale* vanhimmaasta kirjasuomesta lähtien.

58. *aapinen*, jo Gananderilla. Sana on muodostunut analogisesti rinnalla säilyneen *aapiskirjan* alkuosan pohjalta, vrt. tyyppiin *hevonen*: *hevomies*. Vanhimmiten kirjoitettiin *Abckirja*, Jusleniuksella on *abeskirja* ja *abeskirja*, Gananderilla sekä *aabes-*, *aapes-* että *aapiskirja*.

59. *neliö*, Lönnrotin ja Kilpisen 1847 ensimmäisinä käyttämä, Eurénin ottama sanak:ansa 1860. Vrt. *nelikulmikko* 1838, *neliskulma* 1840, *nelisivu* 1847, *nelikanta* 1853, *nelikolikka* 1865. Muita työstämiskokeita: *nelikko*, *neljäkkö*, *neljäkäs*, *nelju*, *neliä*.

60. *kolmio*, Eurénin sanak. 1860. Vrt. *kolmiloppinen* 1786, *kolmisoppi* 1786, *kolmiloppi* 1826, —36, *kolmikulmikko* 1838, *kolmikolikka*, *-sivu*, *-kulma* 1847, *kolmikanta* 1853. Muita: *kolmikko*, *kolmikas*, *kolmelma*.

61. *laivasto*, Oulun Viikko-Sanomien 1829, pian sen jälkeen tavallinen. Vrt. *laivainjoukko* 1786, *laivakunta* 1797, *laivalautta* 1822. Muodon *laivisto* olen tavannut vuosilta 1833—34.

62. *kirjasto*, Gottlund 1831, omaksuttiin pian. Vrt. *kirjakammio* 1548, 1786, *kirjaläjä* 1642 (raamatussa 1900-luvulle), *kirjahuone* Florinus, Helenium, *kirjankoko* 1828. Ks. Suomi 101: 193.

63. *neuvosto*, Hannikainen 1847, sai aluksi kilpailla vanhan *raati* sanan kanssa. Vrt. *neuvoseura* 1836, *neuvokunta* 1853, —65, —73, *neuvokunta* 1865, —99.

64. *papisto*, Kilpisen käyttämä 1844, omaksuttiin pian. Vrt. *papiskunta* 1845, —53, —55, —65, —72, *pappiskunta* 1883. Huom. myös *papinsääty* 1759, 1835, *papissääty* 1820 ja us. myöhemmin sekä *pappissääty* 1829, —39 jne. nimenomaan valtiosäädystä puhuttaessa.

65. **porvaristo**, yl. 1848:sta lähtien. Vrt. *porvarikunta* 1838, —73 ja valtiosäätyä tarkoittavat *porvari-*, *porvarin-*, *porvarissääty*.

66. **ilmasto** näyttää 1860-luvun tulokkaalta. Vrt. mm. *ilmapiiri* (1830), *ilmanlaatu* (Canstrén, Lönnrot y.m.) *ilmanala* (1853), joka on osittaisena synonyymina jäänyt käytäntöön.

67. **puolue** 1848, lähimpiä edeltäjiä mm. *puolikunta*, *puolluskunta*, ks. Virittäjä 1943: 29—30.

68. **talous**, itämurteisia kansankielen sanoja, tarkoittanut alk. nähtävästi 'talo- t. huonekuntaa', sitten 'talon t. kodin toimintaa, ylläpitoa, omaisuutta'. Sana esiintyy jo Agricolan Rukouskirjassa sekä Martin ja Ljungon lainsuomennoksissa, mutta ei pääse vaikuttamaan, kun lat. *oeconomia*, ruots. *hushållning* joutuvat suomennettaviksi. Koko 1700- ja pitkälle 1800-lukua isännöi *huoneenhallitus*. Uudelleen *talous* sukeltautuu kirjallisuuteen — Gananderin ja Renvallin sanakirjoja lukuunottamatta — 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa (Frosterus 1791, TVS 1820, OVS 1829, Keckman 1834, Lönnrot 1836 jne.). Muodollisesti siihen suuntaavia olivat olleet mm. *taloinpitämys* 1600-luvulla, *talonpito* 1787 ja *-pitäminen* 1845, *talonmeno* 1670, 1778, *talontoimitus* 1828 ja viimeksi vielä yhdistämätön *talollisuus* 1840-luvulla.

69. **runous** 1830, —38, —47 jne., ks. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosik. VII 220—222. Vrt. *runotaito*, *runokeino*, *runolaatu*, edelleen *runomus*, *runollisuus*, ks. mp.

70. **edeltäjä**, käytännössä 1850-luvulta lähtien. Vrt. *edelläkävijä*, periytynyt vanhasta kirjasuomesta nykyiseen. Verbiä edeltää edelsi vanh. kirjak. *käydä edellä*, *edelläkäydä*.

71. **runoilija** 1826, —36 jne., ks. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosik. VII 216—217. Vrt. *runoniekka*, *runoseppä*, *runontekijä*, *runonseppittäjä*, ks. mp. ss. 214—216.

72. **neuvos**, Lönnrotilla 1842, yleistyi pian. Vrt. *neuvonantaja* vanhimma kirjasuomesta lähtien, merkitys 'senaattori' esim. 1845, 'ministeri' 1848 (vrt. *valtakunnan neuvos*, *valtioneuvos* s. 131).

73. **sävellys** 1865 ja sen jälkeen yl. Vrt. *sävelteos* 1851, —65, —86 jne., *sävelpanos* 1865 (vrt. n:o 47 ja 144).

74. **sisällys** sanan tuntevat nyk. merkityksessä Ganander ja Renvall, mutta sen kirjallinen käyttö alkaa varsinaisesti vasta 1845:n vaiheilla, jolloin Kilpinen ja pian useat muutkin alkavat sitä viljellä.¹ Vrt. *sisällepito*, *sisällöpito* vanhassa kirjasuomessa ja yleisesti 1840-luvulle saakka.

¹ Jo Agricolalla *Sisellyxet* 'sisälmykset' I 23. Sama merkitys sanalla on 1642-vuoden raamatussa, Lizeliuksen Tietosanomissa, Turun Viikko-Sanomissa ja sanakirjoissa Florinuksesta alkaen. Kun verbiä *sisältää* ei ole tavattu vanhoista lähteistä eikä lähisukukielistä, tuntuu todennäköiseltä, että *sisällys* palautuu samaan **sisälä*

Sana **sisältö**, jota Lönnrot ja Hannikainen käyttivät 1847 ja jota AVELLAN Suomi 1849: 261 suositteli, mutta jolta AHLQVIST Kieletär I 4: 58 ja myöhemmin muutkin oikeakielisyysmiehet ovat suotta halunneet kieltää kielien kansalaisoikeudet, elää johdannostensa kuten *sisältörikas*, *sisällökäs*, *-sisältöinen* tukemana. Ks. n:o 95.

75. **soitin** esiintyy merkityksessä '(kanteleen) jousi, plectrum, stråke' (Anstrénin lisissä nähtävästi puhekielestä saatuna; *viulunsoitin* Maam. Yst. 1846 kuuluneen myös tähän; merkitys 'soittokone, instrumentti' on Heleniuksen sanak:sta lähtien vallitseva. Vrt. *soittovärkki* 1830, *soittokone* 1838 ja myöh., *soittokalu* 1851, —53, —65, —73, *soittoneuvo* 1860, —65, —99.

76. **järjestelmä** polventuu 1860-luvulta. Vrt. *järjestysrakennus* 1853, *järjestyslaitos* 1865. Kokeeksi esitettiin mm. *jär(j)estö* 1845, —65, *jär(j)estys* 1853, *järjeste* 1860.

77. **menetelmä** on aivan nuori sana (1908). Vrt. *menetystapa* 1873, —77, —99, 1900, jota käytettiin myös merkityksessä 'menettelytapa'.

78. **näytelmä** sanaa käytti Hannikainen 1845 merkityksessä 'näytös'; nykyiseen tapaan sitä käytti Varelius Suomettaressa 1847 Lagerwallin »kuvauksista». Samana vuonna Lönnrot käytti *näytelmä* sanaa 'taulun' puhdaskielisenä vastineena, ja siitä erotukseksi 1851 yhdyssanaa *teaterinäytelmä*. Pelkkä *näytelmä* yleistyi kuitenkin pian. Vrt. *näytekuuailo* 1848, *näyttökuvailema* 1858.

79. **näyttämö**, Ahlman 1865. Vrt. *näytelmäpaikka* 1853, —65, *näytelmäpermento* 1861, *näyttöpaikka* 1865.

80. **laskimo**, Lönnrot 1837, -39, mutta ei enää Tulkissa 1847 eikä isossa sanak:ssa. Ahlmanista alkaen ruots.-suom. sanakirjoissa, mutta suom.-ruotsalaisissa ei vielä edes 1889 (Nordlund). Vrt. *laskusuoni* 1837, —39, —60, —65, —73 jne.

81. **valtimo**, Lönnrot 1837, —39. Isossa sanakirjassa n. 1879 vain merkitys 'den förnämsta delen, stam' ja *suonen valtimo* 'åderstam'. Rothstenin latin.-suom. sanak:ssa 1884, Ahlmanista alkaen samoin kuin *laskimo* (n:o 80). Vrt. *valtasuoni* Gananderilla ja yl. myöh.

H. Yhdistämätön substantiivion voittanut yhdistetyn, jonka perusosaan se nojautuu.

82. **lennätin**, Eurénin ja Lönnrotin sanak. 1860, —74. Vrt. (*sähköllinen*) *sananelennätin* 1855 (Rudbeck), —56, —59, —65 jne., *sähkölennätin*

kantaan, jonka muita johdannoksia ovat suom. *sisälö* 'sisäosa, sisusta', karj. *šisälö*, *šizeli* 'povi', suom. *sisälmäinen* 'inre, invändig, invärtes' (vrt. *edelmäinen* 'edellinen') ja *sisälmys*. Geminaatta-lää olisi pidettävä analogisena (vrt. Agricolan *Siselyzens* II 315, *siseluxens* III 219, Heleniuksen sanak. *Sisälyxet* 'inelfvor').

1865, —73, —77 jne. edelleenkin. Huom. *lennättimet* 'snabba fötter' ja *lennätin* 'hastigt framskaffningsmedel' Eurénin ja Lönnrotin mukaan.

83. **rintama**, Ahlman 1865, —83, puuttuu Godenhjelmilta —73, Meurmanilta —77, Lönnrotilta, jopa Lisävihostakin. Vrt. *esirinta* 1853, —67, —73, *eturinta* 1865, —72, *sodan rinta* 1860, —80, *sotarinta* 1877, —80.

84. **kuningatar**, Gottlundin sepittämä, pääsee varsinaisesti käytäntöön vasta vuosisadan puolivälin jälkeen. Vrt. *naiskuningas* 1853, —55, —65.

85. **opettajatar**, sanak. Eurénista (1860) alkaen. Vrt. *naisopettaja* 1860 ja edelleen sanakirjoissa.

86. **papitar**, sanak. Ahlmanista (1865) lähtien. Vrt. *naispappi* 1853, —65 ja myöh.

87. **jumalatar**, 1845, —53 jne. Vrt. *naisjumala* 1853, —58, —60, —65.

I. Yhdistämätön adjektiivi on voittanut yhdistetyn, jonka määräysosaan se nojautuu.

88. **puolueellinen** ilmestyy Lisävihkoon 1886, **puolueeton** on sitäkin myöhäisempi. Vrt. *puolenpitäväinen* 1865, —75, *puoltapitäväinen* 1873, —75, —77, *puoltapitämätön* 1865, —71, —73, —75, —77. Ks. n:o 67.

89. **itsenäinen**, Lönnrot 1836, pian yleinen. Vrt. *itseiseisovainen* 1772, —90, *itsevaltainen* 1851, *itsepäällinen* 1865, —73, *itsevarainen* 1865, —73.

J. Yhdistämätön verbi on voittanut verbin ja objektin liiton. Tiivistynyt asu johdettu objektista.

90. **rokottaa** tulee Eurénin sanakirjaan 1860. Vrt. *istuttaa rokkoa* 1838, —53, —65, *panna rokkoa* 1853, —60, —65.

91. **luennoida**, aluksi *luennoita*, on viime vuosisadan vaihteen sepitteitä. Vrt. *pitää luento t. luentoja* 1862, —65 jne.

K. Yhdistämätön verbi on voittanut ns. prefiksi-verbin.

Tähän kuuluvaa kielenpuhdistustyötä oli menestyksisesti suoritettu jo Petrauksen raamatunkäännöskomiteassa, ks. Virittäjä 1942: 4—10. Murteiden taistelun puristit kiinnittivät prefiksiverbien hävittämiseen erityisesti huomiota, ks. Suomen Kulttuurihistoria IV 579—580, PENTTILÄ Vuoden 1836:n Uusien Virsien kieliasu ja Kustaa Renvall 86—97. Sellaiset tämänkertaisen aiheen piiriin kuuluvat 1800-luvun verbit kuin *edes-*

vastata > *vastata*, *ylösluetella* > *luetella* tai deverbaalinominit kuin *päälleluotettava* > *luotettava*, *sisääntulot* > *tulot* täytyy tässä sivuuttaa vain näin viitaten. Erikseen mainittakoon seuraavat.

92. *edistyä*, jonka Porthan ja Renvall tunsivat, pääsee käytäntöön 1830-luvulla, ks. Virittäjä 1942: 139—. Vrt. *edestulla* 1500—1700-luvuilla, *edeskäydä* etup. 1700-luvulla.

93. *edistää*, joskus 1830- ja 40-luvuilla, yleistyy paljon myöhemmin, ks. Virittäjä 1942: 139—. Vrt. *edesauttaa*, yleinen 1600-luvun loppupuolelta 1840-luvulle saakka, myöhemminkin käytetty. Väliportana *edistyttää* etenkin 1840—60-luvuilla.

94. *myöntää*, Lönnrotin Mehiläisessä, yleistyy hitaasti. Vrt. *myödenantaa* vanhasta kirjasuomesta alkaen. Varsin tavallisia 1840—50-luvuilla olivat *myödyttää* ja *myönnyttää*, harvemmin käytettyjä *myödistää*, *myöditää* ja eräät muut, kaikki arvatenkin kansankielestä saatuja.

95. *sisältää* lienee seipitetty *sisällisyys* sanaan nojautuen eikä päinvastoin, ks. n:o 74; sitä käyttivät Lönnrot, Kilpinen ja Hannikainen melkein samanaikaisesti 1847. Vrt. *sisällensä-* t. *sisällensäpitää*, vanhasta kirjasuomesta 1840-luvulle saakka yleinen.

L. Yhdistämätön sana on voittanut joko oman johdannaisensa tai muun pidemmän johtomuodon.

96. *kunto* sanan asemesta oli usein esiintynyt *kunnollisuus*.

97. *ihana* sivuuttaa ennen yleisesti käytetyn *ihanainen*.

98. *seuraava* y.m. partisiippiadjektiivit alkavat yhä yleisemmin sivuuttaa tyyppin *seuraavainen*, vaikka uudistus toteutuikin hitaasti. Vielä nykykielen opaskirjoissa on ollut syytä tähdentää kummankin tyyppin välistä eroa, ks. esim. CANNELIN Kieliopas⁴, s. 6 ja SAARIMAA Huonoa ja hyvää suomea, s. 41.

99. *itsekäs* esiintyy 1840-luvulta lähtien (Varelius 1847) verraten tavallisenä. Vrt. *itsekkäinen*, jonka Ahlman esittää edellisen ohella 1865, säilyi 1899-vuoden ruots.-suom. sanakirjaan saakka. — *itsekkyyys*, Ahlman 1865, tulee tavalliseksi paljon myöhemmin. Vrt. *itsekkäisyys* 1853, sanakirjoissa vieläkin.

100. *kutsu* sanaa edeltää ja sen rinnalla esiintyy *kutsumus* yllättävän usein vielä nykypäivinäkin.

101. *hyöty*, vanhassa kirjasuomessa ja kauan 1800-luvulla usein *hyödytys*.

102. *johtaa* sanan asemesta tapaa 1800-luvulla vielä usein *johdattaa* (huom. *ukkosenjohdatin* pro *-johdin*, ks. n:o 36).

103. **henkinen**, Kilpinen 1843, pääsi yleiseen käytäntöön vasta paljon myöhemmin, ks. Virittäjä 1943: 293—294. Vrt. *hengellinen*, vanhimmasta kirjasuomesta 1800-luvun loppuille periytyvä.

104. **vanhahko, suurehko, hapahko** jne. johdannaistyyppin kirjakieliset juuret vienevät Kalevalaan ja Kantelettareen ja joka tapauksessa itämurteisiin. Beckerin kieliopissa 1824 ja Eurénin sanak:ssa 1860 *suurehko*-nen 'nägot stor', Renvallin kieliopissa 1840 *isohko, vähähkö*. Tosin Vareliuksen pitäjän kertomuksessa 1854 myös läntinen tyyppi *vanhahko-miehet* (Vrt. OJANSUU LMÄH II 107). Vrt. *vanhamainen, pahamainen, hyvämäinen, hyvänlainen, hyvänpuoleinen* jne.

105. **asukas**, Gananderin sanakirjassa, joutuu käytäntöön varsinaisesti vasta Turun Viikko-Sanomien päivistä (1820) ja yleistyy nopeasti. Vrt. *asuvainen*, vallitsi vanh. kirjakielessä ja oli yleinen vielä 1800-luvun alkupuolella. Vrt. myös *asujain*, joka oli 1800-luvun keskivaiheilla nykyistä yleisempi.

106. **arvokas, iäkäs, nerokas, varakas, voimakas, ytimekäs, älykäs, äänekäs, konstikas, lystikäs** jne. ilmestyvät käytäntöön pääasiallisesti 1830-luvulta lähtien (*nerokas* 1830, —34, —35 jne., *älykäs* 1836, —45 jne.). Vrt. edeltäneisiin *arvollinen, iällinen, nerollinen, varallinen, voimallinen* jne., jotka esiintyvät mainittujen rinnalla yleisesti vielä vuosisadan puolivälissä.

107. **järkevä**, puuttuu esim. Renvallin ja Heleniuksen sanakirjoista, on Lönnrotilla 1847. Vrt. *järjellinen* ennen yl. samassa merkityksessä.

108. **oppilas**, Lönnrot 1847 (samana vuonna Suomettaressa merkit. 'ylioppilas'), yleistyy hitaasti. Vrt. *oppilainen*, yl. 1820:sta 70-luvulle saakka; *oppivainen* silloin tällöin; vrt. myös *opetuslapsi*, jonka tapaa 1800-luvulla toisinaan muussakin kuin raamatullisessa kielenkäytössä. — **ylioppilas** n. 1858:sta alkaen. Vrt. *ylioppilainen* 1849, —51 jne. joskus vielä 70-luvulla.

109. **lähettiläs**, Ahlqvist 1845, Suometar 1848, yleisehkö 60-luvulta alkaen. Vrt. *lähettiläinen* 1839, —42, —45, —48, —51, —53, —65. Suomettaressa 1848 kokeiltiin vielä lyhyempää *lähetti* sanaa, joka paljon myöhemmin otettiin toiseen tehtävään.

110. **ohut, lyhyt, kevyt** ovat vanh. kirjakielessä aivan harvinaisia, mutta 1830—40-luvuilla ne käyvät tavallisiksi. Vrt. *ohukainen* 1764, usein vielä pitkin 1800-lukua; *lyhykäinen*, tavallinen vanh. kirjak. ja vielä myöhään 1800-luvulla; *köykäinen* samoin, mutta *keviä* tavallisempi.

111. **pakanuus** 1847, —53, —56 jne. Vrt. *pakanallisuus*, Jusleniuksen ja Gananderin tuntema, yl. vielä n. 1850, sanakirjoissa vuosisadan loppuun saakka.

112. **ihanuus**, Europaeuksesta ja Eurénista lähtien (1853, —60) sanakirjoissa. Vrt. *ihanaisuus* aikaisemmin ja joskus myöhemminkin.

113. **valo** sana pääsee suhteellisen myöhään *valkeus* (*valkeus*) ja *valistus* sanain rinnalle ja edelle.

114. **lämpö**, Roos ja Oksanen 1845, Europaeus 1853 toissijaisesti, Varelius 1856 ensi sijassa. Vrt. *lämmän* ~ *lämpimä*, *lämpymä* yleisesti ohi vuosisadan puolivälin. Lönnrotin *lämme* (1837), jota sanakirjat kulljettelivat vuosisadan loppupuolelle saakka, oli taivutukseltaan raskaampi kuin *lämpö*.

115. **ilmiö** näyttää polveutuvan viime vuosisadan keskipaikkeilta (Europaeus, Varelius). Vrt. *ilmauma* 1836, *ilmaus* ja *ilmestys*, muihin tehtäviin joutuneita. Ehdolla oli myös *ilme* (Ahlman, Godenhjelm). Kilpinen oli jo 1837 kirjoittanut *mielenilmeistä*. Nykyinen *ilme* 'min' on aivan nuorta perua.

116. **yhtiö**, itäsuom. kansankielestä, ilmestyy nyk. tehtävänsä kirjasuomeen n. 1860. Vrt. *yhteyt* 1759, 1835, —47, —53, —65, *yhdystö* 1847, —63, —65, —80.

117. **ääntiö** n. 1855 (Lönnrot), ei saa heti kannatusta. Vrt. *äänellinen* Agricolan aapisessa, 1816, —38, —47, *äänike* 1834, —35 ja yleisesti vuosisadan jälkipuoliskolle saakka, *äänikäs* 1851, —53, —62.

118. **hyödyllinen**, vanhastaan tuttu, mutta kirjallisuudessa vasta myöhään yleistyvä. Vrt. *hyödyttäväinen*, jota edellisen asemesta viljeltiin paljon vielä 1800-luvun keskivaiheillakin.

119. **taikuus** 'magia', otettu Meurmanin ja Lönnrotin sanakirjoihin (1877, —78), merkityksessä 'taikausko' Lönnrotilla jo 1847. Vrt. *taikaus* vanhimmasta kirjasuomesta aina 1870-luvulle.

120. **herruus** 1830; sanak. 1860, —67, —77, mutta aluksi vain vähäiseen käytäntöön nojautuvana. Vrt. *herraus*, vanhimm. kirjasuomesta polveutuva, vielä esim. Ahlmanin ja Godenhjelmin sanakirjoissa (1865, —73) yksinomaisena, ja vielä Katara 1925 ja Cannelin 1938 panevat sen *herruus* sanan edelle.

121. **katse**, Kanava 1845, Lönnrot 1847, sen jälkeen miltei näkymättömissä, yleistyy 1870-luvulta lähtien (huom. *ylenkatse* 1500-luvulta lähtien ja *katseet* 'taikalääkintä', kansanrunon *kattehet* muodossa jo Ganan-derilla). Vrt. *katsanto*, yleinen 70-luvulle saakka.

122. **liike** esiintyy fyys. liikkumisen, liikkeellä olon merkityksessä joskus jo 1700-luvulla, mutta yleistyy vasta seuraavan sataluvun puolimaissa, jolloin sitä ruvetaan käyttämään myös aatteellisista »liikkeistä», liikenteestä l. trafiikista ja kaupallisista liikelaitoksista. Kaikissa näissä tapauksissa sitä edelsi ennen muita *liikunto*, jota tapaa vielä 1850:n jäl-

keenkin. Myös käytettiin sanoja *liikkuminen* ja *liikutus* (aatteellisista liikkeistä), edelleen sanaa *liikenne* fyys. liikkumisesta esim. 1787, —91, 1856, 1900 ja trafiikista (*keinoliikenne* 1865) yhdistämättömänä vasta aivan vuosisadan lopulta lähtien.

123. **puute** sai varsinkin vielä vuosisadan puolivälissä kilpailla perinteellisten *puutos*, *puuttumus* ja *puuttuvaisuus* sanojen kanssa.

124. **koe**, harv. ennen 1800-lukua, tav. 30-luvulta alkaen. Vrt. *koetus*, yl. vanhassa kirjakielessä, 1800-luvulla nimenomaan myös merkityksessä 'eksperimentti', väistyy vähitellen. Vrt. myös *kokemus*, *koettelemus*, joita joskus tapaa *koe* sanan nyk. merkitystehtävissä.

125. **lääke**, jo Gananderilla, Juteinilla ja Ticklenillä (1787, 1818, —32), yleistyy vasta Lönnrotin kirjoituksissa. Vrt. *lääkitys*, Agricolasta 1800-luvun puoliväliin vallitseva.

126. **kirje**, Kilpisen sepittämä n. 1845. Vrt. *kirjanen* ja *kirjaus* joilla myös koetettiin erottaa tähän kuuluva merkitysala *kirja* sanan tehtävien piiristä. Ks. Suomi 101: 159.

127. **kuume**, Lönnrotin sepittämä 1837, yleistyi pian. Vrt. *kuumuus*, jota joskus käytettiin samaan tarkoitukseen.

128. **mukaelma** 1853, —55, —60 jne. Vrt. (*mukaelema* tai tavallisimmin *mukailema*, Lönnrotin sepittämä 1836, käytännössä vielä n. 1870 (Ahlqvist). Tavuluku kummassakin sama, mutta konsonanttivartaloon perustuva on prosodisesti kevyempi kuin ensin käytetty vokaalivartalosta johdettu. Saman tiivistymis- ja keventymiskehityksen ovat suorittaneet lisäksi esim. *kirjoitelma* (mm. 1844, —47), *runoelma* (1836, —40, —45, —47), *kokoelma* (1847, —56), *keräelmä*, *kuvaelma*, jotka esiintyvät aluksi rinnan *kirjoittelema*, *runoilema*, *runoilema*, *kokoilema*, *keräilemä*, *kuvailema*, *kuvailemus* muotojen kanssa.

129. **esitelmä** ilmestyy 1860-luvun alussa. Olen merkinnyt myös muodon *esittelemys*. Samoin **jutelma** ja **laskelma** sanojen rinnalta tapaa joskus asut *juttelemus*, *laskelmus*.

130. **keskustelu** ilmestyy käytäntöön 1860-luvulla. Vrt. *keskusteleminen* ja *keskusteleminen* 1700-luvun peruja *keskustelun* ilmestymiseen saakka (*keskusteleminen* on säilynyt SKS:n ja SUS:n pöytäkirjajulkaisujen nimessä nykypäiviin asti). Vanhin tätä pesyettä, *keskustus*, oli tavallinen 1700-luvulla, mutta jäi käytännöstä, kun sen kantasana *keskustaa* syrjäytyi *keskustella* verbin tieltä. — Sama suhde: **voimistelu** 1860, —65, —68 jne.: *voimisteleminen* 1847, *voimisteleminen* 1853; **taistelua** 1848 : *taisteleminen* 1745, —87, 1845, —47, *taisteleminen* ja *taistelus*; **luettelo** 1847, —48, —50, —51 jne. (myös *luettelu*, esim. Kilpisellä 1859) : *luettelemus* 1745, —87,

1851, *luettelus* 1853; **menettely** (näyttäisi saapuvan vasta 1880-luvulla): *menetteleminen* 1800-luvun loppuille saakka.

131. **kasvu** on nyk. merkityksessään syrjäyttänyt sanat *kasvamus*, *kasvaminen*, *kasvanto* samoin kuin *kasvi* aikaisemmat *kasvain*, *kasvama*, *kasvanto* ym., ks. Virittäjä 1941: 42—47.

132. **riento** (mm. 1865), aikaisemmin mm. *rientäminen*.

133. **taito**, vanhastaan yleinen, mutta merkitysala pitkät ajat etup. 'scientia, intelligentia'. Vrt. *taitavaisuus*, joskus vielä 1800-luvun jälkipuoliskollakin. Tämän perijä on myös **taitavuus**.

134. **jatko** (esim. sanomalehtikirjoituksen) sanan kanssa kilpaili aluksi *jatkanto*.

135. **johdo** on useimmissa tapauksissa syrjäyttänyt ennen yleisesti käytetyn *johdatus* sanan.

136. **vastuu**, nyk. merkitys todettavissa ainakin 1883, aikaisemmin (mm. 1845, —59, —60) 'vastaus'. Vanhastansa oli käytetty sanaa *edesvastaus* ja tämän rinnalla samaa merkitsevää *vastaus*, joita ei vieläkään ole katsottu voitavan poistaa sanakirjoistamme. — Koko itäsuomal. tyyppi *makuu*, *takuu*, *keruu*, *paluu* jne. alkaa kilpailunsa aikaisemman *makaus*, *takaus*, *keräys* jne. tyyppin kanssa Lönrotin, Ahlqvistin, Tikkasen, Europaeuksen y.m. tuotteissa 1830—40-luvuilla.

137. **kokemus** 'erfarenhet' pysyy taustalla aina 1800-luvun puoli-väliin, *koettelemus*, *koetteleminen* hallitsevat sen merkitysala.

138. **taipumus** sanaa (esim. 1853) edeltää yleisesti *taipuvaisuus* (vielä esim. 1851, —53).

139. **edellytys** näyttää syntyneen vasta 1890-luvulla. Vrt. *edellyttämä*, *edellyttämys*, *edellyttäminen* 60-luvulta lähtien.

140. **esitys** on n. 1850-vuodesta lähtien tavallinen. Sen rinnalla aluksi *esittelemys*, *esitteleminen*.

141. **edistys**, jonka Ganander mainitsee, tuli hitaasti yleisesti tunnetuksi. Vrt. *edestyminen* t. *edistyminen*, jotka hallitsevat merkitysalaan varsinkin 1840—50-luvuilla; jälkimmäinen ei ole harvinainen paria vuosikymmentä myöhemminkään. Ks. myös n:o 92, 93.

142. **kehitys** on yllättävän nuori kirjasuomessa. Se tavataan tosin aktiivisen teon, 'kehittämisen, selvittämisen' merkityksessä jo Europaeuksen ja Ahlmanin sanakirjoissa (1853, —65), mutta tapahtumisen, 'kehittymisen, edistymisen', merkityksessä vasta 1880-luvulla. Jälkimmäisessä sitä edelsivät 60—70-luvuilla mm. *kehkeäminen*, *kehkeyminen*, *kiehkeäminen*.

143. **äänestys** on peräisin 1860:n vaiheilta. Vrt. *ääntäminen* 1772, 1861, *äänteleminen* 1787. Ehdokkaina esiintyneet *ääntelö* ja *ääntö* olisivat olleet lyhyemmät, mutta kantana olevan verbin voitto ratkaisi.

144. säveltää 1860. Vrt. sävelittää 1848; vrt. myös n:o 47, 73.
 145. edistää < edistyttää, ks. n:o 93.
 146. myöntää < myönnyttää y.m., ks. n:o 94.
 147. erota sanan käyttö alkaa kirjasuomessa luullakseni vasta 1840-luvulla. Vanhastaan yleisesti käytetty eritä oli yhtä lyhyt, mutta sen alkaessa syrjäytyä sen perinnöstä kilpailivat myös erottaida, eroutua, erouta, era(i)ta y.m., ennen kuin erota selviytyi voittajaksi.

III

Olen esitellyt aineistoani näinkin laajasti, jotta lukija voisi vakuuttua sanojen tiivistymisen vaikuttaneen pohjavirran tavoin viime vuosisadan kirjasuomessa. Sitä vastoin tähän aineistoon tuskin voidaan perustaa varmoja yleistäviä päätelmiä yksityisten tapausryhmien suhteen. Vasta muiden sanaston uudistumisesta tehtävien havaintojen yhteyteen asetettuna se saattaa paljastaa eräitä ryhmäilmiöitä, kuten eräiden yhdyssana- ja johdannaistyyppien väistymisen tai häviämisen toisten voimistuvien ja kirjakielelle aivan uusienkin tieltä. Muutamia näkyvimpiin viitattakoon kuitenkin tässäkin.

Väistyviä tai häviäviä ovat olleet useat sekundääriset johdannaistryhmät kuten *-vainen-*, *-väinen-*loppuiset verbaalinomit (ks. 98, 118, 105) ja niiden ominaisuudennimijohdannaiset (123, 133, 138), *-minen-*loppuiset deverbaalit (38, 122, 130—132, 137, 139—141), joita korvaamaan on tullut mm. *-o-*, *-u-*, *ukse-* (vast. *-ü-*, *-ükse-*) vartaloisia, sangen yleisesti myös *-mus-*: *-mukse-*loppuiset (101, 123, 124, 129—131, 139, 140; 26), edelleen useat *-nto-* (32—34, 121, 122, 131, 134) ja *-ma-*, *-mä-*vartaloiset deverbaalit (32, 35, 38, 131, 139), vaikka jälkimmäisten piirissä on toisaalta havaittavissa selvää nousua ja uudistumistakin (*-elma-*, *-elmä-*tyyppi 76—78, 128, 129). Vähäistä »arvon laskua» on merkittävä myös vanhan kirjakielen suosimien *-llinen-*adjektiivien ryhmässä (15, 16, 103, 106, 107). Verbeistä aineistoni antaa aiheen vain huomautukseen, että ensimmäiset korjaukset tyyppiä *tutustuttaa* > *tutustaa* ovat jo tänä aikana todettavissa (145, vrt. myös 146).

Ilmeistä kevennystä on tarjonnut *-ise-*vartalaisen attribuuttisanan korvaaminen yhdyssanan *-is-*loppuisella määräysosalla (ks. 10—12, 17—19, 22).

Huomattavia palveluksia sanojen tiivistymiselle ovat tehneet mm. seuraavat johdannaistryhmät: *-la-*, *-lä-*vartaloiset paikkaa merkitsevät (52—55), jotka ovat syrjäyttäneet mm. eräitä *asunto-*, *maja-*, *huone-*, *talo-* ja *paikka-*yhdyntäisiä, *-sto-*, *-stö-*loppuiset sanat (61—66), jotka ennen olivat rajoittuneet tarkoittamaan pääasiallisesti luonnon kollektiivikäsit-

teitä, *-kas-*, *-käs-*loppuiset sanat, enemmistö adjektiiveja (106, 99, 51, 105), *-tar-*loppuiset feminiinit (84—87), useat *-ja-*, *-jä-*vartaloiset tekijännimet, jotka ovat astuneet yhdyssanojen tai sanaliittojen tilalle (47, 70, 71), *-io-*, *iö-*loppuiset nominit (59, 60, 115—117), *-ē-*vartaloiset substantiivit (121—127), *-o-*, *-u-*, *-ü-*vartaloiset (130—135) ja näihin läheisesti liittyvät *-ū-*, *-ü-*vartaloiset deverbaalit (136). Edelleen huomattakoon *-mo-*, *-mö-*vartaloisten (79—81) sekä *-ime-*vartaloisten sanojen (36, 75, 82; 20, 32—35) entistä yleisempi käyttö. Runsaasti on käytetty *-elma-*, *-elmä-*tyyppiä (76—78, 128, 129), jota Gananderin tuntemassa aineistossa edustivat *mustelma*, *katkelma*, *notkelma* yms. kansankielen sanat.

Kirjakielen sanaston uudistumiseen vaikuttavat monet tekijät, tarkoituksellinen tai vaistomainen tiivistämisyrittäminen on vain yksi muiden joukossa. Käsitteelle, jolla ei ole ennestään ilmaisinta, tämä on keksittävä. Sana voi vierasperäisenä tai »väärin» johdettuna aiheuttaa vastaväitteitä, se on korvattava paremmalla. Sanalla voi olla useita merkityksiä, mutta selvyys, varsinkin jonkin erikoisalan kaipaama, vaatii jollekin näistä oman erikoisnimityksen, sekin on löydettävä. Vihdoin sana voi erilaisista syistä vaikuttaa rumalta. Kömpelyys on näitä syitä. Kömpelyyden poistaa useimmiten sanan lyhentäminen. Tarkoituksellisessa kielen vaalinnassa voidaan lyhyys ja kauneus asettaa nimenomaiseksi tavoitteeksi. Muistettakoon Kilpisen uudissanonien sepittelytyölle sata vuotta takaperin asettama vaatimus, että »myöskin kauneutta tai soreutta ja jospa lyhyttäkin» on pidettävä ohjeena. Mutta tiivistäminen voi olla tuloksena sanastoa kehiteltäessä muistakin syistä. Esittelemääni aineistoon sisältyy paitsi tietoisien sepittely- ja tiivistämistyön tuotteita, myös niin sanoakseni luonnollisen valinnan pinnalle seulomaa. Tiivistämisen tuottama etu, energian säästö, on varmaankin usein vaikuttanut omalla painollansa.

Martti Rapola.